

та спільне планування для використання; 3) розробка проекту екологічного паспорту аеропортів; 4) розробка та впровадження екологобезпечних технологій на авіаційному транспорті; 5) забезпечення реалізації впровадження міжнародних екологічних нормативів (ІКАО, ЄС) щодо конструкції нових повітряних суден та авіаційних двигунів; 6) розробка маловідходної ресурсозберігаючої технології очистки нафтовмісних стічних вод, які утворюються при експлуатації всіх видів транспорту; 7) впровадження технологій використання альтернативних видів палива для загального і спеціального автотранспорту підприємств авіаційного транспорту; 8) впровадження інструментальних систем контролю авіаційного шуму та шкідливих викидів в повітря; 9) проведення екологічного аудиту підприємств авіаційного транспорту. Нажаль, більшість з передбачених заходів залишаються невиконаними.

На локальному рівні питання прогнозування вирішуються аналогічно. Так, відповідно до Програми управління навколишнім середовищем на 2004–2007 роки від 14 липня 2004 року № 54-12-12 Державного підприємства "Міжнародний аеропорт "Бориспіль" [10] було передбачено, зокрема, здійснення ряду водохоронних заходів: 1) будівництво місця мийки повітряних суден з локальними очисними спорудами; 2) будівництво очисних споруд зливових стоків з біологічною та механічною очисткою; 3) будівництво очисних споруд побутових стоків. Однак, на сьогоднішній день жоден з перерахованих заходів не був реалізований.

У 2008 році з метою приведення інфраструктури авіаційного транспорту у відповідність з міжнародними вимогами, Кабінетом Міністрів України затверджена Концепція Державної цільової програми розвитку аеропортів на період до 2020 року, згідно із якою, одним із основних її завдань є, зокрема, підготовка нормативно-правових актів і створення сприятливих умов для будівництва, реконструкції, модернізації та подальшої експлуатації об'єктів аеропортів, об'єктів органів обслуговування повітряного руху та наземної інфраструктури відповідно до законодавства з дотриманням вимог директивних документів ІКАО, Міжнародної асоціації авіаційних перевізників (ІАТА) і Європейського Союзу,

інших міжнародних норм і правил зі збереженням регулятивної функції за державою, що також виступає одним із засобів забезпечення екологічної безпеки на цьому виді транспорту.

Таким чином інформаційно-прогностичні заходи є досить суттєвим чинником механізму забезпечення екологічної безпеки в галузі авіації. Від ефективності їх виконання та дотримання спеціально уповноваженими органами державної влади, місцевого самоврядування, а також суб'єктами екологічно шкідливої діяльності залежить екологічна обстановка держави в цілому.

Враховуючи те, що стан дотримання таких вимог не лише в авіаційній галузі є доволі низьким, пропонуємо на законодавчому рівні посилити роль нагляду та контролю за дотриманням вимог екологічного законодавства України.

1. Андрейцев В.І. Екологічне право: Курс лекцій: Навч. посібник для юрид. фак. вузів. / В.І. Андрейцев. – К.: Вентурі, 1996. – 207 с. 2. Будівництво аеропорту "Бориспіль": Проект заходів по охороні навколишнього середовища // Режим доступу до документу: http://vatas.com.ua/mp_06_ohorona.php. 3. Шарапова С.В. Правове забезпечення екологічного моніторингу в Україні. // Автореферат ... канд. юрид. наук: 12.00.06. / Шарапова Світлана Володимирівна. – Х., 2002. – 19 с. 4. Малишева Н.Р., Єрофеев М. І. Проблеми організації та функціонування системи екологічного моніторингу в Україні. / Н.Р. Малишева, М.І. Єрофеев. // Правова держава. Вип. 5. – К., 1994. 5. Проект розвитку Державного підприємства "Міжнародний аеропорт "Бориспіль". Процеси екологічного менеджменту. Програма Моніторингу та Контролю за станом навколишнього природного середовища під час будівництва (термінал Д). – С. 47. 6. Экологический мониторинг Государственного предприятия "Международный аэропорт "Борисполь" // Тест Консалтинг. Справочное пособие. – Киев, 2003. 7. Ярослав Загоруй, Моніторинг зони аеропорту. Частина 1. Стан поверхневих вод // Режим доступу: <http://highway.com.ua/art.php?id=5480>; <http://highway.com.ua/art.php?id=5722>. 8. Бакай О.О. Правове забезпечення екологічного прогнозування: Автореферат ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Бакай Олександр Олександрович. – Х., 2002. – 19 с. 9. Про План реалізації на транспортно-дорожньому комплексі Основних напрямів державної політики в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки на 2002 – 2006 роки: наказ Міністерства транспорту України від 29 квітня 2002 р. № 291 // Поточний архів Міністерства транспорту та зв'язку України за 2007 рік. 10. Програма управління навколишнім середовищем в Державному підприємстві "Міжнародний аеропорт "Бориспіль" на 2004 – 2007 роки від 14 липня 2004 р. № 54-12-12.

Надійшла до редколегії 11.04.11

УДК 340.11:340.12

О. Ковальчук, канд. юрид. наук, доц., В. Хаврук

ЗНАЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ ПРАВОРОЗУМІННЯ В ЗБАГАЧЕННІ СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ ПРАВА

Наводяться погляди основоположників історичної школи права в контексті значимості права як цінності. Аналізується система цінностей права в історичній школі праворозуміння.

Ключові слова: внутрішня цінність, воля, етатична цінність, закон, звичаєве право, інструментальна цінність, історична школа права, культурна цінність, народний дух, національна свідомість, переконання, право, свобода, цінність.

Приводятся взгляды основателей исторической школы права в контексте значения права как ценности. Анализируется система ценностей права в исторической школе правопонимания.

Ключевые слова: внутренняя ценность, воля, этатическая ценность, закон, обычное право, инструментальная ценность, историческая школа права, культурная ценность, народный дух, национальное сознание, убеждения, право, свобода, ценность.

Sights of founders of historical school of the law in a context of value of the law as values are resulted. The system of values of the law at historical school of understanding of the law is analyzed.

Keywords: internal value, will, the state value, the law, a common law, tool value, historical school of the law, a cultural value, National spirit, national consciousness, belief, the law, freedom, value.

Серед теорій і концепцій праворозуміння досить відомо знаходиться історична школа права, яка через свою непослідовність і незавершену обґрунтованість піддалась значній критиці вже на самому початку її існування (перша пол. XIX ст.).

Положення історичної школи права досить ґрунтовно аналізували у свій час такі російські мислителі, як Муромцев С. А. (1850-1910), Новгородцев П. І. (1866-1924), Карєєв М. І. (1850-1931). Значний вплив історична школа права здійснила на погляди таких видатних вчених Київського університету як: Неволіна К. О.

© Ковальчук О., Хаврук В., 2011

(1806-1855), якого деякі дослідники оцінюють як представника даного напрямку в праворозумінні [6, 48]; професора-юриста та засновника Київської історико-юридичної школи Іванішева М. Д. (1800-1874) [1, 14].

У теперішній час, хоча історична школа права й знаходить місце в численних публікаціях, в яких розглядається питання з'ясування сутності права, але здебільшого в юридичній літературі вона, як правило згадується у зв'язку з обґрунтуванням існування звичаєвого права. Насамперед це пояснюється тим, що виникнення та розвиток історичної школи права був обумовлений певними особливостями історичного періоду – Велика французька революція (1789-1799) та поширення ідей Просвітництва, під впливом яких у Німеччині на кінець XVIII-першої половини XIX ст.ст. відбувалась боротьба буржуазних порядків зі старими феодальними, а разом з тим і протистояння буржуазного і феодального неписаного права, на захист останнього вона і була спрямована. Але, подібне "відношення" до історичної школи права обмежує її значення й внесок у з'ясування сутності права. Інтерес до історичної школи права час від часу проявляється – про що свідчать нові видання [9].

Саме тому, що історична школа права внесла притаманне їй "бачення" процесу існування права вона потребує додаткового дослідження. На нашу думку, таке дослідження полягатиме, зокрема, і в аналізі тих "позитивних" і "сильних" сторін даного вчення, які визначатимуть значимість права як цінності. А тому, метою даної статті є з'ясування сутності права, як цінності в історичній школі права, а також установа системи цінностей права на основі аналізу поглядів основоположників даної школи.

Як відомо, цінність права є категорією суб'єктивною – значимість права визначається інтересами, потребами, а залучення та існування права у сфері життя формує ставлення до права, як окремої людини, соціальних груп, так і суспільства в цілому, а на основі такого ставлення є можливість характеризувати право як цінність. Збагачення й наповнення змістом цінності права є історичним процесом, який охоплює суспільний розвиток і в тому числі – розвиток суспільної правосвідомості. Саме в контексті розвитку правової свідомості народу, історична школа права, спрямувавши основну увагу на обґрунтування процесу виникнення та розвитку права, а також на визначення ролі законодавства в утвердженні права, дає змогу охарактеризувати право як цінність, яку ми знаходимо в поглядах представників даного напрямку праворозуміння таких, як: Густава Ріттера фон Гуго (1764-1844), Фрідріха Карла фон Савіньї (1779-1861), Карла Фрідріха Ейхгорна (1781-1854), Георга Фрідріха Пухти (1798-1846), Християна Фрідріха Коха (1798-1872) та ін.

Так, засновник історичної школи права, професор Гетінгенського університету Густав фон Гуго у своїй основоположній праці "Підручник природного права, як філософії позитивного права, а особливо – приватного права" (*Lehrbuch eines civilistischen Cursus*, 1792-1821), хоча повністю не заперечує закон як джерело права, але ставить під сумнів виключне значення законодавства в утвердженні права, а виникнення та розвиток права ним обумовлюється об'єктивними факторами, які становлять суспільний розвиток. У статті "Закони не є єдиним джерелом юридичних істин" Г. Гуго стверджує, що право складається саме по собі, самостійний розвиток якого передбачає наступні моменти: 1) стихійне виникнення; 2) добровільне прийняття народом; 3) утвердження внаслідок багаторазового використання і однакового вирішення спірних питань; 4) адекватність

обставинам життя народу; 5) запровадження юридичних норм та інститутів [13, 185]. Тим самим, у поглядях Г. Гуго цінність права включає: 1) внутрішню цінність – існування такого порядку, який відповідає обставинам життя народу та повністю й добровільно сприймається всіма індивідами, що становлять народ; інструментальну цінність – як засіб забезпечення порядку, яка реалізується двома шляхами, як через своє поширення та багаторазовість застосування, так і через втілення у відповідних юридичних нормах (законодавство); етатичну (від франц. *etat* – держава) цінність, яка передбачає реалізацію права в законах, і як право, що встановлене державою й направлене на регулювання суспільної поведінки.

Незважаючи на критику вчення німецького мислителя, за те, що він ставить в залежність процес утворення права від порядку, який утвердився [2, 373], необхідно вказати на те, що Г. Гуго вказав на один із шляхів існування права як цінності та формування ідеального правового суспільства, а саме через панування звичаєвого права в народній свідомості, яке буде досягнуте через правове виховання народу на основі звичаїв та законодавства, шляхом утвердження такого порядку, при якому важливість законів полягатиме лише в можливості надання ними більшого визначення нормам права.

Інший представник історичної школи права – професор Берлінського університету Фрідріх Карл фон Савіньї, спочатку у своїй брошурі "Про покликання нашої епохи в законодавстві і юриспруденції" (*Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, 1814), а також у таких фундаментальних працях, як: "Історія римського права Середньовіччя" (*Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, 1815-1830), "Система сучасного римського права" (*System des heutigen Römischen Rechts*, 1840-1841; 1847) не тільки продовжив ідеї Г. Гуго, а ґрунтовно розвинув учення про право, як "продукт" народу – а тому не безпідставно Ф. К. фон Савіньї вважають главою даної школи. Здійснюючи характеристику права, як цінності у вченні Ф. К. фон Савіньї необхідно перш за все провести аналіз категорії "народний дух" та органічної теорії розвитку, за допомогою яких учений обґрунтовує еволюцію права. Так, "народний дух" або дух народу (нім. *Volksgeist*), постає як вираження спільної правосвідомості й суспільної за своєю суттю діяльності індивідів, що становлять народ [13, 186], при цьому народний дух виступає носієм права, що ставить у залежність розвиток права від духу народу, але й останній також зазнає розвитку – розвиток же як народного духу так і права визнається органічним, тобто повільним і поступовим процесом. На основі органічної теорії розвитку народного духу й права Ф. К. фон Савіньї [2, 374; 13, 186] досить неоднозначним є питання з'ясування цінності права. Так, право виступає елементом культури народу – постає, як культурне досягнення, й у такому розумінні право є культурною цінністю, утвердження якого включає будь-які свавільні бажання окремих індивідів або груп осіб. Тим самим право існуватиме в межах певного народу, як правовий ідеал, який охопить правосвідомість абсолютно всіх індивідів. Отже, утвердження права як цінності постає залежним від формування суспільної правосвідомості, та й згідно поглядів Ф. К. фон Савіньї загальнонародна правосвідомість "сама по собі" є правом [10, 83]. Але процес утвердження права як культурної цінності згідно історичної школи права має неоднозначний характер. По-перше, культурна цінність права обмежена життям певного народу – право ж, як загальнолюдське досягнення (загальнокультурна цінність) не береться до уваги. Безза-

перечно, право, виступає культурним досягненням людства – загальнокультурною цінністю, але ж практичне втілення права передбачає існування певного правопорядку. Еволюція ж людського суспільства призвела до формування державних утворень різних форм, які характеризуються утвердженням правопорядків, які мають свої особливості, пов'язані з історичним розвитком окремої спільноти в межах державності. Існування ж різних правопорядків можливо обґрунтувати лише на основі суспільної правосвідомості, носієм якої виступає окремий народ в межах того чи іншого державного утворення. А тому, велике значення історичної школи права полягає саме в тому, що вона обґрунтовує цінність права, як реалізацію прагнень народу у його втіленні в життя через народну свідомість (народний дух) і таким чином право виступає досягненням народу – його культурною цінністю. По-друге, органічна теорія розвитку Ф. К. фон Савіньї суперечить процесу становлення права, як культурної цінності народу. Так, розвиток суспільної правосвідомості у формах правосвідомості народу й корпоративної правосвідомості (правосвідомості юристів), як і загальний розвиток культури народу мав би спрямовувати еволюцію права до утвердження його, як цінності. Але прив'язаність права до народного духу не дає можливості говорити про утвердження права, як культурної цінності народу, і тим більше як цінності-ідеалу, який передбачав би існування правопорядку у суспільстві через вільне його сприйняття всіма індивідами, що становлять народ. Як тільки право у своєму розвитку, пройшовши етап "розумного" й доцільного права, тобто такого, яке відповідає встановленому порядку, досягає стадії кодифікації, воно припиняє свою еволюцію. Іншими словами, панування у праві закону, не веде до поліпшення життя суспільства, а тільки – до підтримання певного правопорядку і тому право віддаляється від народу – воно стає "штучним" та позбавленим народного духу і як наслідок, воно перестає бути цінністю для народу – культурним досягненням народу (культурною цінністю). Таким чином, логічні судження нас привели до заперечення утвердження права як цінності для народу в процесі його розвитку згідно органічної теорії Ф. К. фон Савіньї. Вихід із даного заперечення цінності права можливо знайти на основі наступних аргументів: 1) право не перестає бути цінністю для народу, оскільки у вченні Ф. К. фон Савіньї не враховується індивідуальна правосвідомість, яка може призводити до окремих свавільних вчинків, і в такому випадку підтримання правопорядку у суспільстві можливо лише існуванням права у вигляді закону, як результат проявляється інструментальна цінність права; 2) право як цінність завжди буде існувати у свідомості окремих індивідів суспільства у вигляді таких моральних категорій, як добро й зло, та й еволюція права не може припинитися зі зникненням однієї народності й появою іншого народу – історія людства показує, що розвиток права постає безперервним процесом, який тісно пов'язаний із прагненням окремої спільноти побудувати правову державу (участь людської волі в історичному розвитку і втіленні права) та й сам процес побудови правових держав характеризується взаємодією різних правових систем, на основі чого можна стверджувати, що право завжди виступатиме цінністю для людства – а з позицій юридичної аксіології безперервне існування права пов'язується з його внутрішньою цінністю (утілення свободи, рівності, справедливості).

У своєму вченні Ф. К. фон Савіньї визначає мету розвитку права, як "визнання повсюди рівної моральної гідності й свободи людини та юридичну охорону цієї свободи за допомогою відповідних інститутів" [10, 81].

Таким чином, категорії "рівна моральна гідність", "свобода" постають правовими цінностями-ідеалами й, хоча вони відносяться до сфери моралі та визначаються згідно поглядів німецького мислителя християнською релігією, але вони в сукупності характеризують внутрішню цінність права. Крім того, внутрішня цінність права, як потенційна субстанція права, розкривається через усвідомлення необхідності в утвердженні правових цінностей-ідеалів у межах суспільства абсолютно всіма індивідами, що у свою чергу призведе до формування цілісної загальнонародної правосвідомості, яка виражатиме правові цінності-ідеали (рівна моральна гідність, свобода). Як відомо, цінність права, у тому числі й внутрішня цінність права, є суб'єктивним поняттям – оцінюючим суб'єктом виступає людина. Історична ж школа права, зокрема Ф. К. фон Савіньї, таким оцінюючим суб'єктом вважає народ, нехтуючи індивідуальним та особистим елементом у сприйнятті права. Хоча, як зазначає П. І. Новгородцев [10, 82] німецький мислитель у праці "Система сучасного римського права", прагне знайти "примирення" приватного й національного елементів у праві. Таким чином, внутрішню цінність права у Ф. К. фон Савіньї виступають правові цінності-ідеали, що виступають як результат охоплюються національною правосвідомістю, яка є результатом "примирення" приватної й національної (загальнонародної) правосвідомості.

Припущення Ф. К. фон Савіньї щодо існування відповідних інститутів для охорони свободи, дає змогу говорити про роль держави в утвердженні цієї правової цінності – тим самим, право набуває етатичну цінність, а закріплення в законодавстві права (на стадії кодифікації) надає йому інструментальну цінність. Вище ми вказували на те, що право виступає перш за все, як досягнення культури народу, хоча органічна теорія й заперечує утвердження права як цінності з розвитком культури народу, пояснюючи це "штучністю" і "відірваністю" від народного духу, але культурна цінність права опосередковано проявляється через законодавство, оскільки саме законодавство є результатом діяльності юристів, які, як корпоративна група походять з народу. Загалом, з'ясувавши цінності права у вченні Ф. К. фон Савіньї, ми можемо представити їх у вигляді системи взаємопов'язаних цінностей права, що проявляються у діяльності держави (юридична інституційна охорона) щодо забезпечення прагнень народу в утвердженні правових цінностей-ідеалів та процесів утвердження правових цінностей-ідеалів (рівна моральна гідність, свобода), які походять з християнської релігії.

Учення Ф. К. фон Савіньї знайшло підтримку в німецького історика права Карла Фрідріха Ейхгорна зокрема, у таких його головних працях, як: "Історія німецької держави і права" (*Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte*: 4 Bände, 1. Aufl.: 1808-1823; 5. Aufl.: 1842-1844); "Про історичне дослідження німецького права" (*Ueber das geschichtliche Studium des Deutschen Rechts*, 1815); у німецького юриста Християна Фрідріха Коха, у працях: "Спроба систематичного викладення теорії володіння згідно пруського права у порівнянні із звичаєвим правом" (*Versuch einer systematischen Darstellung der Lehre vom Besitz nach preußischem Recht im Vergleich mit dem gemeinem Recht*, 1826); "Право вимоги згідно звичаєвого та пруського права" (*Das Recht der Forderungen nach gemeinen und preussischen Rechte*, Бреславль, 1836-1843; 1858-1859) та ін. Та найбільш яскравим послідовником Ф. К. фон Савіньї був Георг Фрідріх Пухта, який продовжив учення свого наставника в таких працях, як: "Звичаєве право" (*Das Gewohnheitsrecht*: Band 1, 1828; Band 2, 1837); "Курс

інституцій" (Cursus der Institutionen: Band 1, Einleitung in die Rechtswissenschaft und Geschichte des Rechts bey dem römischen Volk, 1841; Band 2, 1842; Band 3, 1847); "Лекції про сучасне римське право" (Vorlesungen über das heutige römische Recht: Band 1, 1847; Band 2, 1848) та ін.

Г. Ф. Пухта також вважає джерелом права народний дух, але перебуваючи під впливом ученя німецького філософа Фрідріха Вільгельма Шеллінга (1775-1854), в нього народний дух уособлюється з душею організму, однією із форм об'єктивізації якого в народному житті є право. Російський юрист Микола Михайлович Коркунов (1853-1904) указує на різницю в розумінні розвитку права К. Ф. Савіньї й Г. Ф. Пухти: для першого – це "загальна справа" (нім. eine gemeinschaftliche That); для другого – "природний саморозвиток права" (нім. Naturwüchsigkeit), в якому наперед визначені його форма й хід розвитку [7, 111]. Початок права Г. Ф. Пухта вбачає у двох аспектах: "надприродне походження – шляхом заповідей Божих" і "природне – шляхом національної волі" [5, 322-323; 8, 257; 11, 31]. Тим самим, німецький юрист надає праву релігійний відтінок, а не моральності, як це було в К. Ф. Савіньї, при цьому, якщо законодавець точно виразить "загальні переконання нації", тоді правові норми будуть мати божу цінність [4; 414]. Крім того, ним також, висловлюються припущення щодо впливу "чужого" права або запозичення права інших народностей. У поглядах Г. Ф. Пухти ми знаходимо згадку про таку правову цінність, як свобода, яка виступає, як "можливість вибору" і з якої походять "всі юридичні відносини" [5; 333]. Хоча правова свобода й виявляється в приватній правосвідомості, але вона є перш за все є результатом взаємодії індивідуальної й загальної (народної) волі, остання ж є втіленням у переконаннях народу. Оскільки, свобода походить від існуючих у народі загальних переконань про саму свободу, тоді правова свобода виступає соціальною цінністю, розкриття ж внутрішньої цінності права, що полягає в реалізації панування свободи в суспільстві, як цінності-ідеалу, буде мати суперечливий характер: по-перше, загальні переконання народу насправді не є такими, оскільки в суспільстві на протязі всієї історії людства завжди існує майнова нерівність, як між різними класами, верствами населення так і між окремими індивідуумами в залежності від роду діяльності; по-друге, якщо навіть припустити, що загальні переконання народу утвердилися і є незмінними, тоді є незмінним і "законсервованим" певний стан правової свободи, що припиняє процес наповнення і розширення свободи як загальнолюдської цінності; по-третє, процес утвердження свободи, як цінності-ідеалу тільки через природний саморозвиток права в межах матеріально розширеного суспільства буде надзвичайно затяжним і тривалим без урахування у даному процесі значної ролі держави. Основні ж положення у вченні Г. Ф. Пухти дають можливість розкрити процес реалізації внутрішньої цінності права, як ідеалізований процес, що передбачає: 1) існування загальних переконань щодо самого поняття всезагальної, повної свободи й усвідомлення необхідності утвердження такої свободи; 2) повну відповідність приватної волі або волі всіх індивідів загальним переконанням; 3) "запозичення" всього позитивного, що є в правових системах інших народів (сам Г. Ф. Пухта вказував на існування загальних засад права, за яких можливе використання народом "чужого" права); 4) існування законодавства, що є має силу загальної волі за "формою вираження" і яке видане в "конституційному порядку" [5; 322]; 5) існування права юристів, що роз-

криває юридичні положення, що лежать у глибині народного духу [3; 416].

Утвердження ж права, як цінності неможливе без звичаєвого права, яке займає центральне місце в історичній школі праворозуміння, а в Г. Ф. Пухти цінність звичаєвого права полягає в тому, що воно є "загальною, притаманною свідомості народу, правдою" [12; 78].

Отже провівши короткий аналіз основних положень історичної школи праворозуміння розроблених такими її представниками, як: Г. фон Гуго, Ф. К. фон Савіньї, Г. Ф. Пухти можна зробити наступні висновки: а) право постає культурною цінністю народу – досягненням народу, що об'єднує в собі внутрішню, інструментальну та етатичну цінності, які взаємопов'язані між собою; б) внутрішня цінність права виражає потенціал права – правові цінності-ідеали, та постає або як порядок, що добровільно й повністю сприймається, як необхідний, усіма індивідуумами (Г. фон Гуго); або як визнання рівної моральної гідності й свободи (Ф. К. фон Савіньї); або як правова свобода, що є результатом ототожнення індивідуальної волі із загальними переконаннями народу, тобто пануванням загальнонародної правосвідомості, яка виражатиме уявлення про свободу і прагнення до її втілення у житті, як цінності-ідеалу (Г. Ф. Пухта); в) інструментальна та етатична цінності права опосередковано проявляються через розкриття окремих сторін народного духу у контексті якого розвивається право, так інструментальна цінність права полягає в підтриманні порядку як через існуючі у свідомості народу, так і виражені в законодавстві загальні переконання; етатична цінність права проявляється в діяльності державних інституцій щодо регулювання суспільних відносин, зокрема у охороні свободи (Ф. К. фон Савіньї), як мети розвитку права. Саме великою заслугою історичної школи праворозуміння стало обґрунтування існування правових інститутів, як особливих соціальних явищ, які історично закономірно виникають, функціонують і розвиваються в єдиному процесі життя народу – і в такому розумінні право має національну та історичну цінність.

1. Гриценко І. С. М. Д. Іванішев – засновник історико-правової школи університету св. Володимира / І. С. Гриценко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія "Юридичні науки". – 2000. – Випуск 40. – С. 13-17.
2. История политических учений / [Галанза П. Н., Карева М. П., и др.]; под. ред. С. Ф. Федькина, С. Ф. Кечекьяна. – [2-е изд.]. – М.: Юридич. литер., 1960. – 826 с.
3. История политических и правовых учений: [учеб.] / [Воротилин Е. А., Лейста О. Э., Мачин И. Ф. и др.]; под ред. проф. О. Э. Лейста. – М.: Изд-во "Зерцало", 2000. – 688 с.
4. История политических и правовых учений: [учеб. для вузов] / [Графский В. Г., Золотухина Н. М., Мамут Л. С. и др.]; под общ. ред. чл.-кор. РАН, д. юр. н, проф. В. С. Нерсисянца. – [2-е изд. стереотип.]. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА • М, 1998. – 736 с.
5. История философии права / [А. П. Альбов, В. М. Баранов, З. Ш. Идрисов и др.]; под. ред. Д. А. Керимова. – СПб.: Юрид. ин-т, Санкт-Петербургский ун-т МВД России, 1998. – 640 с.
6. Ковальчук О. М. Теорія права у працях вчених Київського університету (XIX-початок XX століття): монографія / О. М. Ковальчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 192 с.
7. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. Книга 1: Понятие права. По изданию 1914 года [Электронный ресурс] – Редактирование и комментарии, 2003. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru>.
8. Корнієнко В. В. Загальне та особливе у природно-правовому мисленні [Електронний ресурс] / В. В. Корнієнко // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 256-260. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08kvvupm.pdf>.
9. Немецкая историческая школа права. М., Изд-во "СОЦИУМ", 2010 – 528 с.
10. Новгородцев П. И. Историческая школа юристов / П. И. Новгородцев; Оформ. обложки С. Л. Шапиро, А. А. Олексеев. – СПб.: Изд-во "Лань", 1999. – 192 с.
11. Пухта Г. Ф. Курс римского гражданского права. – М., 1874. – Т. I. – 370 с.
12. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой; Оформ. обложки С. Л. Шапиро, А. А. Олексеев. – СПб.: Изд-во "Лань", 1998. – 224 с.
13. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень: [підруч.] / Ф. П. Шульженко – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 464 с.